

Відгук

офіційного опонента на рукопис дисертації Мащенко Наталії Володимирівни

«Шкільна освіта у Рівненській області в 1944-1964 рр.»,

поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю **07.00.01 – історія України** (галузь знань **03 гуманітарні науки**)

Освітня сфера Української РСР була базовою підвалиною утвердження комуністичного режиму в республіці, оскільки саме тут формувалась нова людина, носій революційної, класової, позбавленої «пережитків» минулого свідомості, покликана здійснити «епохальні» перетворення в житті країни. Матеріальні й духовні реліквії та цінності українського народу, засади гуманізму, моральні імперативи виявились зайвим баластом у процесі побудови комуністичного суспільства. Декларовані в СРСР національна свобода, права людини, соціальна справедливість, верховенство права були лише декоративною завісою, за якою здійснювались нищення національного суверенітету, боротьба з «ворогами народу», поставав новий правлячий номенклатурний клас, вчиняли злочини і репресії радянські каральні органи. Подвійною мораллю і фальшю була просякнута радянська школа. Ставши у 1991 р. на шлях побудови суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави, Україна взяла за орієнтир кращі світові освітні практики, намагаючись водночас позбавитись негативів радянського спадку. Остаточний перехід від радянської до демократичної освітньої моделі є одним з ключових факторів демократичного трансферу, як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях.

Важливість дослідження зумовлена відсутністю в історіографії комплексної праці, яка б висвітлювала історію становлення та специфіку радянської моделі шкільної освіти в Рівненській області в контексті історичної регіоналістики. Важливо, що Н.В.Мащенко розглядає шкільну освіту як інструмент комуністичної ідеології і пропаганди в умовах

тотального партійно-державного контролю в СРСР та УРСР, показує наслідки такого підходу для освітнього простору Рівненської області.

Реалізації задумів дослідниці сприяє чітка структура роботи, яка складається із вступу, чотирьох розділів, поділених на параграфи, висновків, списку використаних джерел та додатків. Така побудова дисертації дала можливість розглянути широке коло проблем, які потребували детального історичного аналізу.

У вступі обґрунтовано актуальність, наукову новизну, з'ясовано предмет та об'єкт дослідження, сформульовано його мету і завдання, показано практичне значення одержаних результатів, прослідковано його зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Наголосимо, що дисертаційне дослідження виконане в рамках наукової теми «Україна за нової та новітньої доби: суспільство, політика, культура» кафедри нової та новітньої історії України Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.

Одержані результати дисертації можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць з історії України, підручників, хрестоматій з історії освіти, педагогіки та культури, краєзнавчих розвідок.

У першому розділі **«Історіографія, джерела та методологія дослідження»** Наталія Володимирівна Мащенко проаналізувала історичні праці, джерела дослідження, окреслила його методологію. У першому підрозділі авторка розділила історіографію проблеми на три групи (праці українських радянських, сучасних українських і українських діаспорних істориків) та два етапи (друга половина 1940-х – 1991 рр. і сучасний (1991-2018 рр.)), які (групи і етапи) дещо накладаються одне на інше. Розглядаючи періоди – радянський та незалежної України – Н.В.Мащенко показала їх специфіку, особливі підходи до аналізу і оцінки розвитку шкільництва в Українській РСР загалом та в західних областях УРСР і Рівненській області зокрема у повоєнний час. На підставі аналізу літератури з теми авторка доходить висновку про «відсутність комплексного дослідження становлення й розвитку шкільної освіти в перші повоєнні десятиліття на Рівненщині», а

«переважна більшість напрацювань стосуються, здебільшого, загальноукраїнського контексту чи зосереджуються на західноукраїнському регіоні» (с.35). Такий висновок додатково актуалізує обрану для дослідження проблему. Водночас дослідниця зазначила, що «дещо ширше досліджуване питання відображене в розвідках місцевих дослідників», назвавши їх «аматорами», хоча у наведеному переліку знаходимо фахових істориків (А.Мельничук, В.Мельничук, О.Тищенко, В.Остапук, Ф.Єфімчук).

Достатньою є джерельна база роботи, проаналізована у другому підрозділі першого розділу. Висвітлення розвитку шкільної освіти у Рівненській області базується на аналізі документів, що зберігаються у центральних та регіональних українських архівах. У роботі використано матеріали з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (9 справ, які походять з 1-го фонду), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (12 справ з 1-го фонду), Державного архіву Рівненської області (163 справи з 5-х фондів). Всього у дисертації використано 7 архівних фондів, опрацьовано 184 справи, що засвідчує значну евристично-пошукову роботу, проведenu Н.В.Мащенко у вітчизняних архівних установах. Зосередившись на архівних фондах керівних освітянських структур часів УРСР, дослідниця відобразила дискурс, сформований офіційним радянським документообігом. Вагому частку джерельної бази роботи склали виявлені та критично опрацьовані автором збірники документів і матеріалів, видані радянськими, діаспорними й сучасними українськими дослідниками, документи з електронного архіву українського визвольного руху.

Вказані документи і матеріали дали змогу цілісно охарактеризувати різні аспекти розвитку шкільної освіти в Рівненській області у 1944-1964 рр., розглянути трансформаційні процеси у цій галузі, її матеріальну базу, кадрове, навчально-методичне і навчально-виховне забезпечення. Загальний список джерел та літератури, на основі яких написана дисертація, складає 408 позицій.

Для розробки концепції, положень та висновків дисертації авторка використала різні методи дослідження, як загальнонаукові, так і спеціальні. Виділимо серед них принцип історизму, методи аналізу і синтезу, системно-структурний, індукції та дедукції, порівняльно-статистичний, систематизації, історико-генетичний, проблемно-тематичний, хронологічний, порівняльно-історичний, та ін. Н.В.Мащенко послуговується відповідним категоріально-понятійним інструментарієм, властивим для характеристики процесу становлення та розвитку радянської шкільної освіти. Зайвим, однак, виглядає постулювання авторкою методів наукової абстракції – задля формування якогось «ідеального образу реальності», як також усної історії та соціальної психології – які у дослідженні не використані.

Вважаємо, що аналіз історіографії, введення до наукового обігу та критичне опрацювання джерельної бази, визначення і застосування методології дослідження дало змогу Н.В.Мащенко вирішити поставлені у роботі завдання і досягти мети кандидатської дисертації.

У другому розділі роботи **«Трансформації шкільної освіти»** розкрито післявоєнне становлення радянської шкільної освітньої моделі у Рівненській області як невід’ємної складової процесу «радянізації» західноукраїнського регіону.

У першому підрозділі (**«Відновлення й розвиток радянської системи шкільної освіти»**) розглянуто компоненти утвердження радянського шкільництва: створення мережі початкових, семирічних і середніх навчальних закладів, реалізація законодавства про «всеобуч», запровадження уніфікованих навчальних планів, програм, підручників, нівелювання національних, насамперед мовних, ознак і відмінностей. Дослідниця доходить слушного висновку, що відсутність динаміки в зростанні учнівського контингенту в другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. слід шукати у насильницьких висланнях і переселеннях з території області, зокрема, на це вплинули операція «Захід» (21 жовтня 1947 р.) та інші вислання на спецпоселення членів сімей учасників національно-визвольного

руху, українсько-польський трансфер 1944-1946 рр., оптація-обмін населенням між СРСР і ЧСР 1945-1948 рр. Такий висновок проілюстрований відповідними цифровими даними, віднайденими в архівних документах. Авторка констатує, що до кінця 1940-х рр. у Рівненській області було впроваджено «уніфіковану освітню систему, що ґрунтувалась на комуністичній ідеології» (с.69), серед досягнень якої дослідниця відзначає зростання кількості навчальних закладів, загальнодоступність шкільної освіти, а серед негативів – запровадження комуністичних ідейно-світоглядних стандартів та русифікацію.

У підрозділі **«Реформа шкільної освіти 1959 р.»** проаналізовані причини, хід та наслідки запровадження в Рівненській області шкільної реформи (1959-1964 рр.), покликаної «зміцнити зв'язок школи з життям». Внаслідок реформи у житті школи з'явилися новації – запровадження замість семирічної обов'язкової восьмирічної освіти, введення повної одинадцятирічної освіти замість десятирічної, поєднання навчання з суспільно-корисною працею, розширення мережі шкіл-інтернатів, заснування груп продовженого дня, дозвіл батькам обирати мову навчання для своїх дітей, отримання середньої освіти у вечірніх (змінних) школах робітничої й сільської молоді. Головний акцент було зроблено на створенні «середньої політехнічної школи», де учні мали здобути одну з робітничих професій. Оскільки останнє, як зазначила авторка, потребувало значних матеріальних і фінансових витрат, відповідного кадрового забезпечення, до чого виявились не готовими ні республіканський, ні обласний бюджети, ні місцеві підприємства та колгоспи, освітня реформа перетворилась у чергову кампанійщину, не принісши очікуваних результатів.

У контексті пошуку шляхів зміцнення матеріально-технічної бази освітніх закладів з метою реалізації завдань реформи шкільної освіти 1959-1964 рр. цікавим було б її порівняння з паралельною антирелігійною кампанією 1958-1964 рр., у ході якої зняті з обліку сакральні пам'ятки передавались школам в якості виробничих майстерень, спортзалів; на базі

монастирських комплексів відкривались училища, школи-інтернати, дитячі будинки, тощо.

Комплексний розгляд матеріально-технічного стану загальноосвітніх шкіл та їх забезпечення учительськими кадрами здійснено у третьому розділі роботи **«Матеріальна база й кадрове забезпечення»**.

На основі аналізу значного масиву фактичного матеріалу, здійсненого у підрозділі 3.1. **«Матеріально-технічне становище шкіл»**, Наталія Володимирівна дійшла висновку, що упродовж повоєнного двадцятиліття матеріально-технічна база навчальних закладів Рівненської області «зазнала суттєвих змін» (с.114). Встановлено, що у другій половині 1940-х – першій половині 1950-х рр. головні зусилля органів влади були спрямовані на відновлення і будівництво шкільних приміщень, внаслідок чого недостатньо уваги приділялось оснащенню навчальних кабінетів, створенню бібліотек, забезпеченню учнів зошитами, підручниками, навчальним приладдям, організації мережі шкільного харчування. На заваді вирішенню цих проблем став залишковий принцип фінансування освітньої сфери. Певні позитивні тенденції намітились у другій половині 1950-х – на початку 1960-х рр. – зросли темпи шкільного будівництва, відбувся перелом у забезпеченні учнів підручниками, виникли пришкільні гуртожитки. Зрештою, до середини 1960-х рр. так і не вдалося подолати двозмінність навчання, налагодити гаряче харчування учнів, тощо.

Вважаємо доцільним, що відповідно до задекларованого авторкою принципу історизму, який передбачає розгляд того або іншого явища з урахуванням попереднього історичного досвіду, в дисертації здійснено екскурс у розвиток шкільництва на території Рівненської області за Другої Речі Посполитої, в період «першої радянзації» і нацистської окупації краю. Водночас, з поля зору дослідниці «випав» сюжет щодо «успадкування» радянською владою освітньої навчально-матеріальної бази (зокрема, шкільних приміщень), створеної у першій половині XX ст., або ж отриманої

шляхом пристосування під школи конфіскованих будівель спецвиселенців середини – другої половини 1940-х рр.

У другому підрозділі третього розділу (**«Кадрове забезпечення»**) простежено кадрову політику радянської влади у сфері освіти, заходи з підготовки й перепідготовки учителів, еволюцію їх соціального статусу. Авторка детально проаналізувала кількісні (п'ятиразовий чисельний зріст) та якісні (десятиразове збільшення числа учителів з вищою освітою) зміни педагогічного складу шкіл, планування та здійснення підготовки педагогічних кадрів у вищих навчальних закладах, учительських інститутах, педагогічних училищах, на різноманітних курсах підвищення професійної кваліфікації. У перші повоєнні роки головним джерелом поповнення педагогічного складу стали відряджені зі східних областей УРСР учителі, які, за вірним спостереженням Н.В.Мащенко, «виявились заручниками в політичному протистоянні радянської влади та ОУН». Як зазначила дослідниця, учителі шкіл області й надалі «перебували під постійним ідеологічним тиском, що не змінив свого характеру протягом повоєнного двадцятиліття» (с.139).

У четвертому розділі дисертації **«Зміст і форми навчально-методичної та виховної роботи»** представлено основні засади навчальної, методичної та виховної роботи в загальноосвітніх закладах Рівненської області. У першому підрозділі **«Навчально-методична організація навчання»** йдеться про уніфікацію освітнього простору, якої було досягнуто шляхом запровадження єдиних програм і підручників, стандартизації методів навчання і критеріїв оцінювання успішності школярів, ідеологізації змісту навчальних предметів. У другому підрозділі **«Виховна робота в системі шкільної освіти»** акцентовано на головних завданнях виховної роботи в радянській школі – прищепленні учням колективістського, інтернаціоналістичного, атеїстичного світогляду, кінцевою метою чого проголошувалось формування «нової радянської людини», «будівника комунізму». На реалізацію вказаної мети

була спрямована система всіх виховних заходів у школах області, діяльність піонерських та комсомольських організацій.

На основі узагальнення матеріалів, викладених у дисертації, Наталія Володимирівна Мащенко логічно обґрунтувала висновки дослідження (с.180-186). Робота містить додатки – таблиці, складені на основі документів, що зберігаються у Державному архіві Рівненської області, які віддзеркалюють її окремі положення.

Текст дисертації, її основні положення та висновки відповідають викладу матеріалу в авторефераті. Сім публікацій дослідниці (одна – у співавторстві) у наукових фахових виданнях, два з яких належать до міжнародної наукометричної бази, п'ять опублікованих виступів на наукових конференціях різного рівня (міжнародних, всеукраїнських) засвідчують наукову зрілість автора.

Все вище сказане дає підставу зробити висновок, що у дисертаційному дослідженні Наталії Володимирівни Мащенко всебічно проаналізовано розвиток шкільної освіти в Українській РСР у повоєнний період на прикладі Рівненської області. Вважаємо, що мета і завдання роботи досягнуті, а її результати мають суттєве теоретичне і практичне значення.

Не применшуючи заслуг авторки у розкритті теми, наголосимо на таких рекомендаціях та зауваженнях:

– Відзначаючи широку джерельну базу дослідження, думаємо, що дисертація виграла б, якби дослідниця залучила до її написання документи фондів Рівненського обкому та райкомів КП(б)У-КПУ з Державного архіву Рівненської області (враховуючи вплив компартійних органів на шкільну освіту), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (з огляду на жорсткий контроль за сферою освіти радянських спецслужб), розширила коло мемуарних джерел (увівши до них спогади В.Гайбонюка, О.Новака, Б.Степанишина, та ін.).

– У роботі лише фрагментарно представлено матеріал про розвиток шкільної освіти в окреслений період у Волинській, Дрогобицькій,

Закарпатській, Львівській, Станіславській, Тернопільській, Чернівецькій областях УРСР, де відбувалась «радянізація» цієї сфери за аналогічними лекалами, що й у Рівненській області. Зауважимо, що такого порівняння, задля визначення регіональної специфіки Рівненської області, вимагає постановка проблеми.

– Продуктивним, як ми вважаємо, могло б стати використання авторкою просопографічного методу дослідження, зокрема, створення портретів ключових фігур шкільної освіти Рівненської області 1944-1964 рр., як то: Григорій Хоменко, нарком освіти УРСР у 1938 р., завідувач Рівненського обласного відділу народної освіти у 1946-1963 рр. (час, який практично накладається на хронологічні рамки роботи), окремі директори Рівненського інституту удосконалення учителів, завідувачі районними відділами народної освіти, директори шкіл, заслужені учителі УРСР, та ін.

– Невиправданим, на нашу думку, є паралельне вживання у тексті дисертації на означення її територіальних рамок назв «Ровенська область» і «Рівненщина», як з огляду на нечітку локалізацію терміну «Рівненщина», так і з огляду на необхідність застосування тут якоїсь однієї правописної норми (якщо «Ровенська область», то «Ровенщина», якщо «Рівненщина», то «Рівненська область»).

– У дисертаційному дослідженні зустрічаються деякі неточності в написанні назв районів (Островецький – потрібно Острожецький, с.41; Олександрівський – потрібно Олександрійський, с.55; Зарічненянський, Зарічський – потрібно Зарічненський, с.230, 233); окремі фактичні помилки (до лютого 1944 р. не могло бути відновлено роботу 468 шкіл, бо до того часу область знаходилась під нацистською окупацією – с.54; Г.Хоменко не міг виступати з річним звітом обласного відділу народної освіти у 1945 р., оскільки був призначений на посаду його завідувача лише 23 серпня 1946 р., с. 152, тощо), частина відсилок на архівні справи подані із зазначенням не аркушів, а сторінок, на історичну ж літературу – із зазначенням аркушів (с.56, 62, 65, 73, 75, та ін.).

Однак, ці окремі зауваження не знижують наукового рівня дисертаційного дослідження Наталії Володимирівни Машенко «Шкільна освіта в Рівенській області у 1944-1964 рр.» і можуть розглядатися як побажання на перспективу подальшої роботи. В цілому дисертація заслуговує позитивної оцінки.

Викладене вище дає підстави стверджувати, що опонована дисертація є комплексним, самостійним дослідженням, що має теоретичне і практичне значення, відповідає вимогам п. 11, 12, 13 постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» від 24 липня 2013 р. № 567 щодо кандидатських дисертацій, а її авторка Наталія Володимирівна Машенко заслуговує присвоєння наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України в галузі знань – 03 Гуманітарні науки.

Офіційний опонент

кандидат історичних наук, доцент,

доцент кафедри історії ПВНЗ

«Міжнародний економіко-гуманітарний університет

імені академіка Степана Дем'янчука».....*Мив'юк*.....А.А. Жив'юк

